

УДК 159.98:351.74

Особливості впливу соціально-психологічного тренінгу на комунікативну сферу особистості державних інспекторів з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки

Волков С.В.

У запропонованій статті розглянута проблема сутності, складових частин, рівнів розвитку та закономірності формування чинників комунікативної компетентності у державних інспекторів з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки державної служби України з надзвичайних ситуацій. Особлива увага в роботі приділялась вивченню особливостей впливу розробленого та запропонованого автором соціально-психологічного тренінгу на комунікативну сферу особистості державних інспекторів з пожежного та техногенного нагляду. Автором наведені практичні результати дослідження основних компонентів комунікативної компетентності інспекторів до і після участі у соціально-психологічному тренінгу.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, державний інспектор з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки, комунікативна компетентність.

В предложенной статье рассмотрена проблема сущности, составных частей, уровней развития и закономерность формирования факторов коммуникативной компетентности у государственных инспекторов по надзору за состоянием пожарной и техногенной безопасности государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям. Особенное внимание в работе уделялось изучению особенностей влияния, разработанного и предложенного автором социально-психологического тренинга на коммуникативную сферу личности государственных инспекторов по надзору за состоянием пожарной и техногенной безопасности. Автором приведены практические результаты исследования основных компонентов коммуникативной компетентности инспекторов до и после их участия в социально-психологическом тренинге.

Ключевые слова: социально-психологический тренинг, государственный инспектор по надзору за состоянием пожарной и техногенной безопасности, коммуникативная компетентность.

In the offered article the considered problem of essence, component parts, levels of development and conformity to law of forming of factors of communicative competence for government controllers on a supervision after the state of fire and technogenic safety of government service of Ukraine on emergencies. The special attention was in-process spared to the study of features of influence, socially-psychological training worked out and offered by an author on the communicative sphere of personality of government controllers on a supervision after the state of fire and technogenic safety. An author is bring practical results over of research of basic components of communicative competence of inspectors before and after their participating in the socially-psychological training.

Keywords: socially-psychological training, government controller on a supervision after the state of fire and technogenic safety, communicative competence.

Постановка проблеми. Сучасні умови здійснення професійної діяльності державних інспекторів з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки (далі – ДПТБ) вимагають від фахівців володіння певними навичками комунікації. Як відомо, більшу частину своєї професійної діяльності інспектор проводить у діловому спілкуванні з представниками різних категорій людей (керівники підприємств та закладів різних форм власності, трудовими колективами, пересічними громадянами, представниками інших контролюючих органів, органів місцевого самоврядування та ін.) з метою виконання державної політики стосовно забезпечення належного рівня стану пожежної та техногенної безпеки об'єктів. Тому вкрай актуальним для забезпечення якісного виконання обов'язків інспектором є наявність та сформованість в нього навичок комунікативної компетентності. Нажаль на теперішній час, про що свідчать результати дослідження, далеко не всі співробітники ДПТБ відповідають цим вимогам[1].

Аналіз останніх досліджень. Феномен комунікативної компетентності розглядається дослідниками у контексті формування певних особистісних властивостей (Андреева Г., Бодальов О., Куніцина В., Леонтьев О., Ломов Б., Москалец В., Немов Р., Погольша В., та ін), міжособистісної взаємодії (Куніцина В., Ломов Б., Рогова Г., Цуканова Є.); звертається увага на роль комунікативних якостей у педагогічній діяльності (Добрович А., Кан-Калік В., Максименко С., Петровська Л., Семиченко В., Щербан Т., та ін), у дослідженнях комунікації (Андреева Г., Петровська Л., Хараш А.), у сфері управління (Карамушка Л., Орбан-Лембрик Л., та ін.), у межах корекції спілкування (Пашенко М., Петровська Л., Роджерс К.). В українській психології вагомий внесок у дослідження проблеми спілкування, комунікації зробили Балл Г., Боришевський М., Костюк Г., Максименко С., Мусатов С., Орбан-Лембрик Л., Семиченко В., Чепелева Н. та ін. [3]. Поняття комунікативної компетентності розглядається багатьма дослідниками, які керуються при цьому різним її розумінням (Глозман Ж.М., Смелянов Ю.М., Зінченко В.П., Конюхов М.І., Мещеряков Б.Г., Петровська Л.О., Цветкова Л.А., Ярошевський М.Г.). Наше власне дослідження базується на позиціях Петровської Л.О., Жукова Ю.Л., Растеннікова П.В., які пропонують розглядати комунікативну компетентність як складне утворення, що включає знання соціально-психологічних факторів і уміння використовувати їх у конкретній діяльності, розуміння мотивів, інтенцій, стратегій

поведінки, фрустрацій, як своїх власних, так і партнерів по спілкуванню, уміння розібратися у групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливих перешкод на шляху до взаємного порозуміння, оволодіння технологією та психотехнікою спілкування.

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до дослідження комунікативної компетентності, можна зробити висновок про те, що комунікативна компетентність в психологічній науці тісно пов'язана з поняттями соціальної компетентності, емоційної компетентності. Також необхідно зазначити, що комунікативна компетентність - це здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, сукупність знань, умінь і навичок, які забезпечують ефективне спілкування [1,2,4].

Метою даної роботи є визначення особливостей впливу соціально-психологічного тренінгу на розвиток комунікативної сфери особистості інспектора ДПТБ.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження факторів особистісної поведінки, які визначають реакції інспекторів ДПТБ у стресових й фруструючих ситуаціях, тобто ситуаціях, що викликають психологічну напруженість, переживання, відчуття суб'єктивної непереборності бар'єра до й після проведення соціально-психологічного тренінгу (далі – СПТ) нами використовувалася методика С. Розенцвейга. Отримані результати наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Переважаючі типи й спрямованості реакцій на фруструючу ситуацію інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (в %)

Тип реакції	До тренінгу	Після тренінгу	ϕ	P
OD	29,6	24,8	0,67	> 0,05
ED	67,3	45,6	1,64	\leq 0,05
NP	3,1	29,6	1,71	\leq 0,05
E	55,7	51,3	0,48	> 0,05
I	32,4	22,8	1,09	> 0,05
M	11,9	25,9	1,23	> 0,05
CGR	43,8	66,2	1,66	\leq 0,05

Повторна діагностика (після СПТ) особливостей поведінкових реакцій інспекторів ДПТБ у стресові й фруструючих ситуаціях показала, що після тренінгу значно знизилася кількість самозахисних реакцій ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера), тобто соціально-психологічний тренінг підвищив впевненість у собі, рівень самовладання, швидкість прийняття рішень і понизив ймовірність емоційних зривів у складних, напружених ситуаціях взаємодії. Значно підвищилася кількість опірних реакцій ($p \leq 0,05$), тобто ступінь адекватності реагування й самостійність розв'язання стресових, фруструючих ситуацій значно зросли після СПТ. Так само значно збільшився коефіцієнт соціальної адаптації ($p \leq 0,05$).

Таким чином, можна констатувати, що соціально-психологічний тренінг значно підвищив стійкість до стресових і фруструючих ситуацій міжособистісної взаємодії інспекторів ДПТБ за рахунок певним чином створеного комунікативного простору, що дає можливість набуття досвіду, формування комунікативних умінь і навичок в інтерактивному процесі організованого навчання.

З метою діагностики динаміки особистісної схильності до конфліктної поведінки до й після соціально-психологічного тренінгу нами використовувалася методика К. Томаса. Отримані нами результати наведено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Стилі поведінки в конфлікті інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (у балах)

Тип реакції	До тренінгу	Після тренінгу	t	P
Співробітництво	3,3 \pm 0,53	5,5 \pm 0,71	2,21	\leq 0,05
Суперництво	9,7 \pm 1,04	9,4 \pm 0,99	0,35	> 0,05
Компроміс	8,4 \pm 0,99	9,6 \pm 1,01	1,77	> 0,05
Уникання	5,5 \pm 0,86	6,2 \pm 0,85	1,52	> 0,05
Пристосування	4,2 \pm 0,75	8,3 \pm 1,12	2,55	\leq 0,05

Отримані результати вказують на те, що після СПТ у інспекторів ДПТБ значно збільшилася кількість реакцій у конфлікті за типами «співробітництво» ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента) і «пристосування» ($p \leq 0,05$), тобто соціально-психологічний тренінг підвищив прагнення випробуваних до пошуку альтернативних рішень у ситуаціях конфліктної взаємодії, які повністю задовольняли б інтереси обох сторін. Крім того у випробуваних, які пройшли тренінг, підвищилося бажання якщо буде потреба принести в жертву власні інтереси заради інтересів іншої людини або організації. Ми вважаємо, що цей ефект був досягнутий завдяки використанню спеціальних навчальних методик, спрямованих на дослідження особливостей конфліктної поведінки всіх учасників тренінгу, мотивів, що викликають його, а так само способів конструктивного розв'язання конфліктів. Це, у свою чергу, буде сприяти зниженню напруженості міжособистісної взаємодії із суб'єктами професійного спілкування інспекторів ДПТБ.

Для дослідження змін комунікативних установок інспекторів ДПТБ до й після тренінгу ми використовували «Методику діагностики комунікативної установки» В.В. Бойко. Отримані результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3.

Показники негативної комунікативної установки інспекторів ДПН до й після тренінгу (в %)

Показники	До тренінгу	Після тренінгу	ϕ	P
Завуальована жорстокість	35,7	39,5	0,48	$> 0,05$
Відкрита жорстокість	47,3	22,7	1,72	$\leq 0,05$
Обґрунтований негативізм	58,8	46,2	1,26	$> 0,05$
Бурчання	25,6	19,8	0,67	$> 0,05$
Негативний досвід спілкування	39,5	24,5	1,22	$> 0,05$

Отримані результати показують, що після соціально-психологічного тренінгу в інспекторів ДПТБ значно змінилася тільки одна комунікативна установка - на відкриту жорстокість ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера), тобто випробувані, які пройшли навчання, навчилися приховувати або зм'якшувати свої негативні оцінки й переживання стосовно оточуючих. Висновки, що робляться ними, стали менш різкими й однозначними. Цей ефект був досягнутий за рахунок того, що в процесі активного комунікативного навчання учасники мали можливість відкрито й природно проявляти свої емоції, обговорювати поведінку й переживання інших учасників, набувати досвіду використовуючи організований зворотний зв'язок. Завдяки цьому випробувані починають краще розуміти мотиви поведінки інших людей і почуття, які вони відчувають у різних ситуаціях спілкування, а так само свої власні мотиви й переживання.

Для визначення зміни рівня агресивності інспекторів ДПТБ, пов'язаної із ситуаціями спілкування й взаємодії, до й після СПТ нами використовувалася «Методика діагностики агресивності» А. Ассінгера. Отримані нами результати відображено в таблиці 4.

Таблиця 4.

Показники комунікативної агресивності інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (у балах)

До тренінгу	Після тренінгу	t	P
33,5 \pm 1,9	43,8 \pm 2,2	2,15	$\leq 0,05$

Отримані результати вказують на те, що після СПТ у інспекторів ДПТБ підвищився рівень комунікативної агресивності ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента), тобто він досяг оптимального рівня, коли особистість помірковано агресивна, що дозволяє їй успішно взаємодіяти, впевнено й адекватно реагувати в напружених ситуаціях міжособистісної взаємодії із суб'єктами професійного спілкування. Цей ефект досягається за рахунок того, що в умовах активного соціально-психологічного навчання учасники набувають інтерактивного досвіду відкритих комунікацій завдяки використанню зворотного зв'язку й спеціальних навчальних технік.

Для дослідження динаміки показників і форм агресії в інспекторів ДПТБ до й після СПТ нами використовувалася методика А. Басса й А. Дарки. Отримані результати наведено в таблиці 5.

Результати свідчать про те, що після СПТ у інспекторів ДПТБ значно знизився рівень фізичної агресії ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера), тобто прагнення використовувати фізичну силу проти партнера по спілкуванню. Цей ефект досягається за рахунок того, що в тренінговому процесі учасники здобувають навички ефективної комунікації, спрямованої на розв'язання проблемних ситуацій конструктивними способами.

Таблиця 5.

Показники й форми агресії інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (в %)

Шкали	До тренінгу	Після тренінгу	ϕ	P
Фізична агресія	76,4	54,8	1,68	$\leq 0,05$
Вербальна агресія	82,2	65,5	1,46	$> 0,05$
Непряма агресія	74,5	68,2	0,68	$> 0,05$
Негативізм	88,3	73,4	1,34	$> 0,05$
Роздратування	55,4	53,1	0,38	$> 0,05$
Підозрілість	47,2	61,4	1,32	$> 0,05$
Образа	39,6	44,7	0,58	$> 0,05$
Почуття провини	33,5	35,7	0,26	$> 0,05$
Індекс агресивності	77,7	62,8	1,44	$> 0,05$
Індекс ворожості	43,4	53,1	1,08	$> 0,05$

Для виявлення змін у схильності інспекторів ДПТБ до конфліктності й агресивності, як особистісної характеристики, до й після СПТ нами використовувалася методика «Особистісна агресивність і конфліктність В.П. Ільїна й П.А. Ковальова. Отримані результати наведено в таблиці 6.

Отримані результати вказують на те, що після тренінгу змінилися деякі параметри особистісної агресивності й конфліктності інспекторів ДПТБ, а саме: значно зросли наступальність і компромісність ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера), знизилася вразливість ($p \leq 0,05$), тобто інспектори ДПТБ, що пройшли навчання в тренінговій групі, стали більш впевнені у собі, навчилися більш активно відстоювати власну точку зору й втілювати прийняті рішення в реальній діяльності. При цьому вони готові враховувати позицію партнера по спілкуванню, іти на деякі поступки для досягнення оптимального результату взаємодії. У них знизилася кількість неконструктивних поведінкових реакцій, що руйнують поле професійного контакту.

Таблиця 6.
Показники особистісної агресивності й конфліктності інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (в %)

Шкали	До тренінгу	Після тренінгу	ϕ	P
Запальність	45,3	33,8	0,89	$> 0,05$
Наступальність	36,4	58,7	1,64	$\leq 0,05$
Уразливість	69,3	45,5	1,66	$\leq 0,05$
Непоступливість	47,3	45,6	0,31	$> 0,05$
Компромісність	32,5	54,6	1,64	$\leq 0,05$
Мстивість	33,5	31,4	0,30	$> 0,05$
Нетерпимість до думки інших	26,8	33,5	0,77	$> 0,05$
Підозрілість	45,6	39,7	0,69	$> 0,05$
Позитивна агресивність	41,6	54,1	1,22	$> 0,05$
Негативна агресивність	30,2	42,1	1,18	$> 0,05$
Конфліктність	48,2	41,5	0,79	$> 0,05$

Таким чином, можна говорити про ймовірне підвищення ефективності одиничних комунікативних актів і професійного спілкування в цілому. Враховуючи той факт, що використаний нами тренінг не був спрямований на глибокі особистісні зміни, можна констатувати, що такі зміни є додатковим психокорекційним результатом.

З метою дослідження переважаючого типу міжособистісних відносин, уявлень про власні прояви в комунікативному процесі інспекторів ДПТБ до й після соціально-психологічного тренінгу нами використовувалася «Методика діагностики міжособистісних відносин» Т. Ліри. Отримані результати відображено в таблиці 7.

Таблиця 7.
Типи ставлення до оточуючих інспекторів ДПТБ до й після тренінгу (у балах)

Типи ставлення	1 група	2 група	t	P
Авторитарний	7,3 \pm 1,3	9,7 \pm 1,5	2,12	$\leq 0,05$
Егоїстичний	5,3 \pm 0,9	7,7 \pm 1,1	2,11	$\leq 0,05$
Агресивний	9,5 \pm 1,9	10,4 \pm 1,7	1,77	$> 0,05$
Підозрілий	9,3 \pm 1,7	7,2 \pm 1,1	2,22	$\leq 0,05$
Що підкоряється	8,2 \pm 1,6	7,3 \pm 1,7	1,68	$> 0,05$
Залежний	11,4 \pm 2,2	8,6 \pm 1,4	2,26	$\leq 0,05$
Дружелюбний	10,8 \pm 1,9	7,7 \pm 1,3	2,25	$\leq 0,05$
Альтруїстичний	12,5 \pm 2,1	12,1 \pm 1,9	0,47	$> 0,05$

Після тренінгу значно змінилися деякі показники типів ставлення до оточуючих випробуваних. Значно зросли показники авторитарності ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента), егоїстичності ($p \leq 0,05$). Знизилася показники підозрілості ($p \leq 0,05$), залежності ($p \leq 0,05$) і дружелюбності ($p \leq 0,05$), тобто в результаті активного соціально-психологічного навчання інспектори ДПТБ стали більш наполегливі у відстоюванні своїх інтересів і точки зору, готові до суперництва. При цьому вони стали більш відкриті в спілкуванні, менш критичні й скептичні, більш самостійні у виборі способів дії й ухваленні рішення, готові до розв'язання конфліктів конструктивним шляхом. Такі ефекти тренінгу досягаються в основному за рахунок певним чином організованому зворотному зв'язкові, системи методичних прийомів, що формують комунікативну компетентність.

Для визначення особистісного типу й стилю міжособистісної взаємодії інспекторів ДПТБ до й після тренінгу нами використовувався Каліфорнійський психологічний опитувач (СРІ). Отримані результати наведено в таблиці 8.

Таблиця 8.

Показники факторів, які діагностуються, в інспекторів ДПТБ з різним стажем роботи (у Т-Балах)

Фактори	1 група	2 група	t	P
Домінування	37,5±2,7	56,5±3,1	2,23	≤ 0,05
Здатність до статусу	42,5±3,1	66,2±2,4	2,41	≤ 0,05
Товариськість	72,3±4,6	75,8±3,4	0,35	> 0,05
Соціальна присутність	59,6±3,3	65,8±3,2	0,69	> 0,05
Самоприйняття	74,3±4,1	61,3±3,1	1,14	> 0,05
Незалежність	35,7±2,4	57,3±3,6	2,37	≤ 0,05
Емпатія	46,8±2,9	55,2±3,0	0,99	> 0,05
Відповідальність	43,7±2,5	58,8±3,5	1,19	> 0,05
Соціалізація	44,6±2,8	60,2±3,4	1,63	> 0,05
Самоконтроль	41,8±3,1	64,7±3,5	2,41	≤ 0,05
Гарне враження	67,4±3,2	68,2±2,9	0,16	> 0,05
Звичайність	33,5±2,2	45,5±2,9	1,22	> 0,05
Почуття благополуччя	31,3±2,7	45,8±3,3	1,45	> 0,05
Толерантність	63,7±3,6	66,5±2,9	0,37	> 0,05
Досягнення через підпорядкування	46,2±3,1	55,3±3,1	0,97	> 0,05
Досягнення через незалежність	33,7±2,6	47,4±3,3	1,43	> 0,05
Інтелектуальна ефективність	36,1±2,7	57,2±3,7	2,23	≤ 0,05
Психологічний склад розуму	31,8±2,6	47,6±3,8	1,62	> 0,05
Гнучкість	69,3±3,8	71,5±3,6	0,23	> 0,05
Жіночність-Мужність	35,6±2,1	42,4±2,2	0,78	> 0,05

Отримані нами результати показують, що після тренінгу змінилися деякі параметри особистісного типу й стилю міжособистісної взаємодії інспекторів ДПТБ. Зокрема значно зросли домінування ($p \leq 0,05$ за критерієм Ст'юдента), здатність до статусу ($p \leq 0,05$), незалежність ($p \leq 0,05$), самоконтроль ($p \leq 0,05$) й інтелектуальна ефективність ($p \leq 0,05$), тобто в результаті соціально-психологічного навчання інспектори ДПТБ стали більш незалежними, впевненими у собі, мотивованими на успіх і досягнення, здатними контролювати поведінкові прояви емоцій (особливо негативних) і більш продуктивними в процесі професійного спілкування.

Підвищення комунікативної ефективності в цьому випадку зумовлене переживаннями й переробкою унікального досвіду, отриманого в ході інтерактивного психологічного навчання, в результаті чого значно зросла ймовірність конструктивної поведінки в процесі взаємодії із суб'єктами професійного спілкування.

Висновки

Після участі в соціально-психологічному тренінгу, спрямованому на формування комунікативної компетентності, інспектори ДПТБ стали більш стійкими до стресових ситуацій професійної взаємодії. У них підвищилася швидкість прийняття рішень, зросла самооцінка, впевненість у собі, знизилася ймовірність емоційних зривів у напружених ситуаціях спілкування. Підвищилися адаптивність і адекватність поведінкових реакцій.

Загальними результатами участі в СПТ є:

1. Розвиток комунікативних здібностей особистості. Це відбилося в зміні якості спілкування членів тренінгової групи під час навчання. Стало менше оцінних висловлень. Яскраво проявилися навички ефективного слухання. Поступово природньо збільшилася тривалість етапу рефлексії на занятті. Учасники тренінгу стали більш вільно й відкрито висловлювати свої думки, почуття, а також з інтересом вислуховувати інших.

2. Підвищення змістовної цінності спілкування. Стало більше елементів духовності, з'явився інтерес до екзистенціальних питань. Любов, воля, право вибору стали (для деяких учасників тренінгової групи вперше) предметом обговорення в групі. Прості поведінкові реакції людини в повсякденнім спілкуванні набули значимого для учасників тренінгу зв'язку з філософськими аспектами, такими як цінність людського життя, відповідальність за реалізацію своїх потенційних можливостей і т.д.

3. Процес самопізнання призводить до розуміння взаємозв'язку процесу спілкування й особистісних особливостей людини. Багато учасників тренінгу змінили фатальну підпорядкованість долі й страх перед її капризами на активну позицію щодо власного життя. «Я зрозумів, що багато що залежить від мене самого...», «Я знаю, що можу змінити своє життя...», «Я бачу, як мій колега сам псує свої стосунки з іншими людьми. Я прагну йому допомогти, тому що все залежить від нього самого».

4. Процес дослідження навчальних тренінгових ситуацій, аналіз основних компонентів спілкування й узагальнення (виділення характерних стилів) призвели до розвитку відповідних інтелектуальних функцій. Крім того, розширилася область застосування здатності аналізувати й робити висновки. Учасники тренінгу набули досвіду використання свого інтелекту стосовно звичайних життєвих ситуацій.

5. Творчий підхід до розв'язання навчальних завдань на заняттях сприяє розвитку пошукової активності учасників тренінгу. Це, як правило, позитивно позначається на успішності навчання в цілому. Учасники тренінгу стали більш підготовленими до зустрічі зі стандартними й нестандартними ситуаціями професійного спілкування, життєвими ситуаціями. Вони здатні шукати й знаходити можливість зміни незадовільних стосунків з оточуючими в собі, використовуючи свій інтелектуальний і особистісний потенціал. Завдяки корегуванню самооцінки в багатьох зросла здатність до прийняття самостійних рішень. Усе це сприяє успішній адаптації до мінливих умов життя, зберігаючи цілісність особистості й здоров'я.

Література

1 Volkov S.V. Psihologichni osoblivosti komunikativnoї kompetentnosti inspektoriv derzhavnogo pozhezhnogo nagljadu v osoblivih umovah dijat'nosti: Disertacija na здобuttja naukovogo stupenja kand. psihol. nauk: 19.00.09/ Nacional'nij universitet civil'nogo zahistu. – Harkiv, 2011. - 202 s.

2. Zhukov, Ju.M. Trening kak metod sovershenstvovanija kommunikativnoj kompetentnosti: avtoref. diss. na soiskanie d-ra psihol. nauk: spec. 19.00.05 «Social'naja psihologija» / Ju.M. Zhukov. - M., 2003. - S. 4.

3. Kasatkina, O.V. Psihologo-pedagogichni osnovi rozvitku komunikativnoї kompetentnosti studentiv (na prikladi vivchennja anglijs'koї movi) : avtoref. dis. na здobuttja kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / O.V. Kasatkina. — Rivne, 2007. — 23 s.

4. Timofieva, M.P. Psihologichni umovi rozvitku komunikativnoї kompetentnosti majbutn'ogo simejnogo likarja: avtoref. na здobuttja kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / M.P. Timofieva. - Kiїv, 2008. - 20 s.